مجله مطالعات حقوق

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

قلمرو مسئولیت در قراردادهای خارج از عرف قانونی (موردمطالعه: معاملات ارزی و کالاهای ویژه مناطق آزاد)

مهشید پیش‌یار[۱]

چکیده

مسئولیت مدنی یکی از موضوعات مهم مورد ابتلای جامعه است که هر روز بر شاخه‌ها، مصادیق و گونه-های آن افزوده می‌شود. اصولاً بخش مهمی از زندگی انسان‌ها را در جامعه مقوله قراردادهایی بنا نهاده است که منعقد گردیده‌اند. زیرا به پشتوانه این عقود و قراردادها، زندگی اجتماعی و اقتصادی همگان معنای عملیاتی و اجرایی می‌یابد و فرایند کار و امور اقتصادی مردم را سامان بخشیده و ممکن می‌سازد. به همین دلیل انسان همواره در جستجوی آن است تا بتواند برحسب قول و قرار و وعده‌ای که بین او و دیگری منعقدشده است، پایبند باشد. به همین منظور در این پژوهش، قلمرو مسئولیت در قراردادهای خارج از عرف قانونی به‌عنوان محور پژوهش قرار گرفت. گفتنی است که این پژوهش به شیوه تحلیلی- توصیفی به رشته تحریر درآمد و مقوله مسئولیت مدنی قراردادهای خارج از عرف موردبررسی قرارگرفته است. نتایج بیانگر آن است که قراردادها در قالب عقود مختلف، بایسته‌های حقوقی را به ارمغان خواهند آورد که اساس هنجارهای تجاری و مدنی را تشکیل داده و همچون یک پیشرانه قوی، سکان زندگی را به حرکت درخواهند آورد. بنابراین الزامات غیر قراردادی یا خارج از قرارداد، به‌واسطه ارتکاب جرم برای افراد ایجاد می‌شوند که به آن‌ها مسئولیت کیفری گفته می‌شود یا بدون آنکه جرمی رخ‌داده باشد، یک شخص در مقابل شخص دیگر مسئول شناخته‌شده و تکالیفی بر عهده‌اش گذاشته می‌شود که به آن مسئولیت مدنی می‌گویند.

واژگان کلیدی: حقوق، قرارداد، قرارداد مدنی، قرارداد تجاری، عقود.

[۱] دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق بین الملل واحد پیام نور ماهدشت (نویسنده مسئول)

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

۱- مقدمه

به‌حکم وضعی یک قرارداد، وضعیت حقوقی قرارداد می‌گویند. قرارداد ممکن است مشمول یکی از سه حکم صحت، بطلان و عدم نفوذ باشد، هرچند بعضی حقوقدان‌ها قرارداد غیر نافذ را از اقسام قراردادهای صحیح شمرده، حکم وضعی قراردادها ر ا به دو قسم صحیح و باطل تقسیم کرده‌اند. تقسیم‌بندی اخیر برگرفته از عبارات فقیهان است که عقد غیر نافذ را جزء معاملات صحیح می‌شناسند.

قرارداد صحیح یا نافذ به قراردادی گفته می‌شود که دارای تمام شرایط اساسی صحت معاملات باشد (ماده ۱۹۰ قانون مدنی). در مورد عقود معین، علاوه برداشتن شرایط عمومی، باید شرایط اختصاصی عقد نیز موجود باشد. البته برای صحیح دانستن قرارداد لازم نیست که آثار آن نیز در پی انشا ایجاد شود، چنان‌که در عقود معلق، تأثیر عقد منوط به حصول معلق علیه است (ماده ۱۸۹ قانون مدنی).

لذا با توجه به آنچه تبیین گردید در جستار کنونی مقوله قلمرو مسئولیت در قراردادهای خارج از عرف قانونی با نگاهی بر معاملات ارزی و کالاهای ویژه مناطق آزاد، موردبررسی و تحقیق قرار خواهد گرفت.

۲- مفهوم و تعریف مسئولیت (ضمان)

مسئولیت از«سأل یسأل» به معنای«موظف بودن به انجام امری» آمده است. واژه مسئولیت در زبان عربی مصدر جعلی از«مسئول» است و در متون اسلامی نیز این کلمه به‌کاررفته است. در قرآن آمده است: « وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ »(صافات/۲٤)؛«وَ أَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا » (اسراء/ ۳٤)؛ «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا (إسرا/۳٦)در روایات نیز این کلمه به‌کاررفته، از پیامبر اسلام(ص) روایت شده است :« كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ ». معنای آن، بازخواست و مجازات، به خاطر انجام عملی، یا خود داری از انجام کاری، می‌باشد. مسئولیت در زبان فارسی به معنای ضمان، تعهد و مواخذه آمده است. مسئولیت به معنای فاعلی با کلماتی چون گردن گرفتن، عهده‌دار شدن، موظف بودن، ملتزم شدن و پای بند بودن مترادف است و به معنای مفعولی با کلماتی چون به گردن او، بر عهده‌ای او و در ضمان او به یک معناست. مسئولیت در آیات و روایات به معنای بازخواست از وظیفه و تعهدی است که انسان بر عهده داشته که به چه نحوی آن را انجام داده، بیشتر جنبه معنوی و نوعی تنبیه و تذکر دارد و بیشتر به بازخواست از اعمال دنیایی در روز قیامت می‌باشد و نگاه به پرداخت غرامت و جبران خسارت و زیان به غیر را ندارد، درحالی‌که مسئولیت در عرف و اصطلاح حقوقی به معنای تعهد به جبران خسارت به غیر می‌باشد. در حقوق اسلامی برای بیان مفهوم هم‌معنای مسئولیت مدنی و جبران خسارت مالی و پرداخت غرامت به غیر، واژه «ضمان» به‌کاررفته است. ضَمان، از ماده «ض م ن » در کتب لغت، معانی مختلفی برای آن ذکرشده است، ولی رایج‌ترین معنای ضمان؛ کفالت و التزام است، وقتی‌که گفته می‌شود:«ضمنت الشئ ضماناً:ای کفلت به» یعنی به این کار ملتزم و پای بند گشتم.«ضمنت المال: التزمته ».پس، ضمان به معنای کفیل شدن، بر عهده گرفتن، ملتزم شدن به نفس و مال می‌باشد(جعفری لنگرودی، ۱۳۸٦).

۲-۱- تعریف مسئولیت مدنی و انواع آن

مسئولیت مدنی در مفهوم وسیع، گاهی به‌واسطه قرارداد برای اشخاص ایجاد می‌شود که به آن الزامات ناشی از عقد یا مسئولیت قراردادی می‌گویند(بندر ریگی، ۱۳۷۵) و گاهی بدون اینکه قراردادی بین اشخاص وجود داشته باشد،

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

یک شخص در مقابل شخص دیگر مسئولیت پیدا می‌کند و ملزم می‌شود که خساراتی را که وارد کرده است جبران کند که به آن الزامات خارج از قرارداد یا مسئولیت قراردادی یا ضمان قهری (ضمان در لغت به معنای بر عهده گرفتن و قبول کردن است، قهر نیز در لغت به معنای غلبه کردن و چیره شدن است)(بهرامی احمدی، ۱۳۸۶). همچنین طبق ماده ۱۸۳ قانون مدنی « عقد یا قرارداد عبارت است از اینکه یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر تعهد کنند که کاری را انجام دهند و موردقبول آن‌ها باشد.»

۲-۲- تعریف مسئولیت خارج از قرارداد یا غیر قراردادی

هرگونه مسئولیت قانونی که فاقد مشخصات مسئولیت قراردادی باشد مسئولیت خارج از قرارداد نامیده می‌شود. مسئولیت خارج از قرارداد برخلاف مسئولیت قراردادی مربوط به نظم عمومی است و اسقاط آن از طریق تراضی ممنوع است. درفقه و قانون مدنی ما مسئولیت خارج از قرارداد را ضمان قهری نامیده‌اند. الزامات خارج از قرارداد هنگامی است که مسئولیت مدنی بدون اینکه قراردادی بین اشخاص وجود داشته باشد، ایجاد شود و یک شخص در مقابل شخص دیگر مسئولیت پیدا کند و ملزم شود که خساراتی را که وارد کرده است جبران کند. مسئولیت‌ها و تکالیفی که بر عهده اشخاص قرار داده می‌شود، الزامات یا مسئولیت‌های غیر قراردادی گفته می‌شود که سبب این الزامات ممکن است شبه عقد، جرم یا شبه جرم باشد(بابایی، ۱۳۹۹).

به‌بیان‌دیگر، الزامات غیر قراردادی یا خارج از قرارداد، به‌واسطه ارتکاب جرم برای افراد ایجاد می‌شوند که به آن‌ها مسئولیت کیفری گفته می‌شود یا بدون آنکه جرمی رخ‌داده باشد، یک شخص در مقابل شخص دیگر مسئول شناخته‌شده و تکالیفی بر عهده‌اش گذاشته می‌شود که به آن مسئولیت مدنی می‌گویند. مسئولیت مدنی نیز در مفهوم وسیع، گاه به‌واسطه قرارداد برای اشخاص ایجاد می‌شود که به الزامات ناشی از عقد یا مسئولیت قراردادی معروف است و گاه بدون اینکه قراردادی بین اشخاص وجود داشته باشد، یک شخص در مقابل شخص دیگر مسئولیت پیدا می‌کند و ملزم می‌شود که خساراتی را که وارد کرده است، جبران کند که به آن الزامات خارج از قرارداد یا مسئولیت قراردادی یا ضمان قهری گفته می‌شود. باید توجه داشت که گاهی مسئولیت مدنی به معنای محدودتری نیز به کار می‌رود؛ در این حالت، صرفاً به معنی الزامات خارج از قرارداد بوده و شامل الزامات قراردادی نمی‌شود(امینی و محمدی نژاد، ۱۳۹۱).

۳- پیشینه پژوهش

در مسئولیت خارج از قرارداد، حمایت از حقوق افراد در حوزه‌های مختلف در تعارض با حق فعالیت دیگران است (نجفی، ۱۳۹۹). این تعارض منافع سؤالاتی را ایجاد می‌کند: آیا پیشگیری باید باشد؟ چه لزومی به وجود پیشگیری است؟ خسارت وارد شود و سپس جبران کنیم. در مواقعی که ضرر وارده نسبت به منافعی که از فعالیت ایجاد می‌شود ناچیز است، پیشگیری باعث خسارت بیشتری به جامعه خواهد شد. به‌علاوه، پیشگیری زیاد، سبب احتیاط می‌شود و این مسئله راه ابتکار را می‌بندد و مانع توسعه می‌شود. از سوی دیگر هدف مسئولیت مدنی جبران خسارت است و پیشگیری باید در علوم دیگر مطالعه می‌شود.

این تعارض‌ها در مرحلهٔ اجرا بیشتر قابل‌مشاهده است. افراد در فعالیت‌های اجتماعی از اصل آزادی فعالیت استفاده می‌کنند و در برخورد با اصل حمایت از حقوق اشخاص تعارض ایجادشده و در مرحلهٔ جبران خسارت در مواردی

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

به علل مختلف اصل آزادی فعالیت مقدم بوده و خسارت وارده جبران نمی‌شود. به‌عنوان‌مثال در مواردی که شرط مسئولیت، تقصیر است، درصورتی‌که تقصیر عامل ورود زیان ثابت نشود زیان جبران نشده باقی می‌ماند (امینی و محمدی نژاد، ۱۳۹۱). در حقوق انگلستان نگرانی از جبران نشدن کامل زیان در مسئولیت خارج از قرارداد وجود دارد: «علی‌رغم اینکه حقوق مسئولیت مدنی به زیان‌دیده حق جبران کامل خسارت را می‌دهد این اصل همواره به شکل عملی محقق نمی‌شود. مثلاً در بعضی از حوزه‌های قضایی خسارت واردشده توسط خویشاوندان قربانی قابل جبران نیست. همچنین زمان، تلاش و پول هزینه شده در دعوا به‌سختی قابل جبران است»(ون بوم، ۲۰۰٤). همچنین در مواردی از قبیل غیرمالی بودن زیان، عدم تمکن مالی و بیمه نبودن مسئول جبران خسارت، مشکلات مراجعه به دادگاه‌ها، اثبات دعوا، عدم امکان اجرای حکم دادگاه، روابط زیان‌دیده با عامل ورود زیان و. .. مانع جبران خسارت در مسئولیت خارج از قرارداد است. «ازنظر جامعه‌شناختی، انسان موجودی تأثیر پذیرفته از محیط است و همان‌گونه که از محیط تأثیر می‌گیرد، بر محیط تأثیرگذار است» (سعیدی مطلق و براتی، ۱٤۰۰). در حقوق ایران پیشگیری از مسئولیت خارج از قرارداد به‌عنوان قاعدهٔ مستقلّ شناسایی نشده است و باوجوداینکه یکی از نتایج جبران خسارت پیشگیری است که از ارعاب ناشی از جبران خسارت حاصل می‌شود، به این نوع پیشگیری نیز توجّهی نشده است. قواعد موجود به جبران خسارت تکیه‌دارند. این روش در مواردی کارایی لازم را به‌منظور جبران خسارت نداشته و همواره باعث جبران کامل نمی‌شود. به‌منظور پیشگیری از وقوع خسارت ناگزیر از کاربست قواعد حقوقی به‌منظور پیشگیری از ارتکاب اعمال منشأ خسارت هستیم تا از این طریق حمایت از حقوق افراد به‌صورت کامل‌تر تضمین بشود. این هدف با شناسایی قاعدهٔ پیشگیری از مسئولیت غیر قراردادی حاصل می‌شود.

پیشگیری در حوزهٔ مسئولیت خارج از قرارداد در دو محور می‌تواند شناسایی شود: پیشگیری که از ارعاب ناشی از جبران خسارت حاصل می‌شود و پیشگیری به‌صورت مستقلّ. در این پژوهش پیشگیری از مسئولیت خارج از قرارداد به‌صورت مستقلّ موضوع مطالعه است. نظریهٔ پیشگیری از مسئولیت خارج از قرارداد، به دنبال ایجاد هویت در مسئلهٔ پیشگیری از مسئولیت خارج از قرارداد است تا با جلب توجّه لازم به آن بتواند قاعده‌ای عملی ارائه نماید و درنهایت ابزاری باشد جهت منع افراد از ارتکاب یا ترک افعال منشأ خسارت. تئوری که در حقوق ایران دارای مبانی و منابع قابل توجّهی است و با استناد به آن‌ها می‌توان اصول این نظریه را ترسیم نمود. هرچند در حوزهٔ قانونی از این مسئله غفلت شده و قوانین به پیشگیری از جرم توجّه کرده‌اند (احمدی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۸) در غفلت قوانین، نظریات حقوقی و قواعد فقهی مرتبطی مانند نظریات پیشگیری وضعی، خطر و تضمین حق، اصل لا ضرر، قاعدهٔ دفع منکر یا ضرر، قاعده حسبه و قاعدهٔ احترام مال مردم دراین‌باره وجود دارد که پیشگیری از ورود زیان از نتایج مستقیم آن‌ها است. همچنین مفاد قواعدی مانند «دفع افسد به فاسد» (علی‌آبادی و اسفندیاری، ۱۳۹٤: ۹) و «وجوب دفع ضرر محتمل» (لطفی، ۱۳۹۱) تا حدودی قائل به این موضوع می‌باشند. در حوزهٔ پژوهشی برخی از پژوهش‌هایی که در خصوص مسئولیت خارج از قرارداد صورت گرفته به‌نوعی لزوم پیشگیری را شناسایی نموده‌اند. به‌عنوان‌مثال در تعریف لا ضرر گفته‌شده است: «لا ضرر بیان حکم می‌کند نه موضوع. مدلولِ نص لا ضرر، تحدید عمل آزادی انسان است که مایهٔ ضرر دیگران باشد پس لا ضرر برای دفع ضرر است نه قبول ضرر» (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸: ۵۹۲). برخی «معنی اولیهٔ لا ضرر را ممنوعیت اضرار دانسته‌اند» (یثربی و محمودی، ۱۳۹۷). در پژوهشی که توسط رضوی فرد و معصومی (۱۳۹۷) انجام‌شده است به پیشگیری اجتماعی و وضعی غیر کیفری از

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

تأمین مالی تروریسم پرداخته‌شده و پیشگیری غیر کیفری را یکی از عوامل مؤثر در پیشگیری از تروریسم دانسته‌اند. در پژوهشی که توسط دیلمی(۱٤۰۱) با عنوان قاعده احتیاط و رویکرد احتیاط‌آمیز در مسئولیت مدنی، صورت گرفته است، سعی شده تکلیف احتیاط که نوعی از پیشگیری است شناسایی شود. در پژوهشی که توسط مولائی و لطفی با عنوان: «شکنندگی مرزها بین اصول احتیاط و پیشگیری»(۱۳۹۸) انجام‌شده است، نویسندگان با شناسایی احتیاط و پیشگیری این دو اصل را از هم تفکیک نموده‌اند. حیاتی(۱۳۹۳) در پژوهشی که با عنوان «مفهوم «اصل احتیاط» و جایگاه آن در مسئولیت مدنی» انجام داده است، ضرورت پیشگیری از خطر را شامل خطرات حتمی و خطرات احتمالی دانسته است.

٤- قلمرو شرط عدم مسئولیت

قلمرو شرط عدم مسئولیت به‌طورکلی مشخص است.که مسئولیت‌های قراردادی است؛ یعنی متعهد به‌واسطه شرط عدم مسئولیت در فرض تحقق مسئولیت بر اثر خطا یا اشتباه بریئ الذمه می‌باشد و زیان‌دیده حق ندارد از وی مطالبه خسارت نماید. به‌طورکلی قلمرو نفوذ شرط عدم مسئولیت، مطابق قواعد و مقررات کلی فقه و حقوق تعهدات، مسئولیت‌های قراردادی است که ناشی از خطا و اشتباه باشد، اما در صورت عمد یا تقلب و تدلیس زیان‌دیده می‌تواند با استناد به عمد و تقصیر از زیان رساننده مطالبه خسارت نماید. در این فرض شرط عدم مسئولیت نفعی ندارد. بنابراین، شرط معافیت از مطلق مسئولیت جایز نیست، بلکه تنها رفع مسئولیت قراردادی که عمد و تقصیر در بین نباشد اثر دارد و مسئولیت قهری سر جای خود باقی است؛ زیرا مسئولیت قهری با نظم عمومی ارتباط دارد، اشخاص در حوزه نظم عمومی حق توافق ندارند(حیاتی، ۱۳۹۳).

٥- موضوعات غیرقابل اشتراط

حکم کلی و قاعده اصل آزادی اراده ایجاب می‌نماید که افراد بالغ و عاقل حق انعقاد شرط عدم مسئولیت در ارتباط با هر موضوعی را داشته باشند، ولی در شریعت اسلام و همچنین مقررات حقوقی کشورها، محدودیت‌های را در نظر گرفته‌اند برخی از موضوعات را از این حکم استثنا کرده‌اند که اشخاص نمی‌توانند درباره آن‌ها توافق نمایند و اصولاً چنین موضوعاتی در چارچوب قراردادها نمی‌گنجند و تابع اراده اشخاص و افراد نیستند مانند حق حیات و سلامت انسان(امامی، ۱۳۸٤). کسی حق ندارد که جان و سلامت خود یا دیگری را مورد معامله قرار دهد.

- الف.جان و سلامت انسان: از دیدگاه حقوق‌دانان و مقررات حقوقی کشورها نیز شرط عدم مسئولیت در مورد حیات و سلامت انسان ممنوع است. نمی‌توان روی حیات و سلامت انسان معامله کرد در موردی که مسئولیت ناشی از صدمه‌های بدنی باشد و یا لطمه به حقوق مربوط به شخصیت و شرافت اشخاص وارد نماید، معاف شدن از جبران خسارت بی‌گمان اشکال دارد. به همین جهت، در مقررات حقوق کشورها شرط بریئ ساختن متصدی حمل‌ونقل در مقابل مسافر، باطل شناخته‌شده است (قانون دریایی ایران، مصوب۱۳٤۳، ماده ۱۱۸) پیمان ورشو۱۹۲۹، نیز شرط عدم مسئولیت نسبت به مسافران با هواپیما را باطل شناخته است. در حقوق فرانسه نیز شرط عدم مسئولیت ناظر به خساراتی که مشتمل بر صدمه کلی به بدن انسان است شرط مزبور بی‌اثر می‌باشد.
- ب. آبرو، شخصیت و حقوق اساسی انسان: همان‌گونه که جان آدمی قابل معامله و قرارداد نیست، حیثیت و شخصیت وعِرض افراد و حقوق و آزادی‌های اساسی نیز مورد معامله و قرارداد واقع نمی‌شود. اگر کسی آبروی

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

خود را مباح سازد و حق خود را ساقط نماید، حق ساقط نمی‌شود، چون از قبیل عفو عما لم یجب است مانند اینکه کسی قذف نفس خود را مباح سازد، حد ساقط نمی‌شود. همچنین حقوق و آزادی‌های فردی و اجتماعی انسان چون از حقوق اساسی به‌حساب می‌آید کسی حق ندارد از آن تنازل نماید(دیلمی، ۱٤۰۱).

٦- موضوعات قابل اشتراط

می‌بایستی اشاره نمود که اساساً موضوعاتی که ازلحاظ قانونی منعی ندارد و اشخاص می‌توانند در مورد آن‌ها تصمیم بگیرند، موضوعات مالی است؛ یعنی کلیه امور مالی و آنچه مربوط به مال می‌شود، اعم از اعیان و حقوق تفاوت ندارد که قرارداد در قالب بیع باشد یا اجاره، عاریه، و یا هر قراردادی دیگر می‌تواند موضوع شرط عدم مسئولیت قراردادی واقع شود(کاتوزیان، ۱۳۸٤). بنابراین، موضوع شرط عدم مسئولیت قراردادی، امور مالی است. پس، قلمرو شرط عدم مسئولیت امور مالی است و درباره حیات و یا حثیت انسان‌ها شرط یادشده کاربرد ندارد. همچنین در خصوص شرایط نفوذ شرط عدم مسئولیت نیز باید اشاره کرد که مانند هر قراردادی علاوه بر شرایط صحت، نیاز به شرایط دیگری دارد که سبب نفوذ آن می‌شود. اگرچه برخی از اصطلاحات و عناوین در متون فقهی نیامده، ولی محتوا و مفهوم آن در کل نظام حقوقی مشاهده می‌شود، بایست از این کلیات استنباط کرد. شرط عدم مسئولیت علاوه بر شرایط صحت به اموری به‌عنوان شرایط نفوذ نیاز دارد که بدون رعایت این امور شرط نافذ نخواهد بود. این امور عبارت است از رضایت، عادلانه بودن شرط و داشتن حسن نیت(کاتوزیان، ۱۳۸۳).

٦- آثار شرط عدم مسئولیت

هر تعهد و قراردادی دارای آثار و احکامی است که اشخاص به انگیزه دستیابی به آن و یا تحقق آن آثار در خارج اقدام به انعقاد قرارداد می‌کنند. چنانچه تعهدی در خارج منشأ اثر نباشد و یا طرفین از ایجاد تعهد اثری را قصد نکرده باشند، تعهد از ابتدا فاقد ارزش تلقی می‌شود. شرط عدم مسئولیت نیز اگر صحیح باشد آثاری بر آن مترتب می‌گردد، ولی اگر شرط باطل شد، نیز بی‌اثر نیست حداقل اثر آن درباره عقد است که آیا بطلان شرط به عقد سرایت می‌کند یا نه؟ اثر شرط نسبت به طرفین اشخاص در روابط اجتماعی خود مستقل‌اند، کسی حق ندارد به نفع دیگری و یا به ضرر او تصمیمی بگیرد؛ یعنی اصل اولی عدم سلطه بر دیگری است. در قراردادهای خصوصی نیز این اصل باید رعایت شود، که آثار عقد تنها متوجه کسانی است که در ساختن عقد دخالت مستقیم داشته‌اند. شرط عدم مسئولیت نیز مانند دیگر تعهدات، آثارش محدود به طرفین قرارداد است؛ به‌اصطلاح حقوقی اثر شرط عدم مسئولیت مانند سایر قراردادها نسبی است و درباره کسانی نافذ است که آن را به وجود آورده‌اند و تنها مشروط له می‌تواند به آن استناد کند. یک تعهد ممکن است دارای آثار متعددی باشد و مضافاً شرط عدم مسئولیت نیز دارای آثاری است(کریمی و صمدی، ۱۳۹۹).

۱- اصل اعتبار لوازم عرفی و قانونی

همه قراردادهایی که بر طبق قانون واقع می‌شوند، از یکسری اصول و قواعد خاصی پیروی می‌کنند. اصل در لغت به معنی پایه، اساس و قاعده می‌باشد. قانون‌گذار مدنی این اصول و قواعد مشترک را در مواد ۲۱۹ الی ۲۲۵ قانون مدنی تحت عنوان «قواعد عمومی قراردادها» معرفی کرده و به بررسی آن‌ها پرداخته است. یکی از این اصول مشترک، «اصل اعتبار لوازم عرفی و قانونی» می‌باشد که قانون‌گذار در ماده ۲۲۰ ق. م (قانون مدنی) آن را معرفی

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

نموده است. لوازم در لغت به معنای ضروریات و در عرف به معنای رسم و رسومات به کار می‌رود. بنابراین، معنا و مفهوم اصل «اعتبار لوازم عرفی و قانونی» در علم حقوق آن است که طرفین معامله نه‌تنها نسبت به چیزی که در مورد آن توافق نموده‌اند ملزم هستند، بلکه باید به کلیه نتایجی هم که به‌موجب عرف و قانون از قراردادشان حاصل می‌شود، پایبند باشند(لزگی و همکاران، ۱٤۰۰). لذا می‌توان گفت؛ طرفین معامله پس از انعقاد قرارداد، نسبت به مورد عقد، لوازم و نتایج عرفی عقد و لوازم و نتایج قانونی عقد، ملزم و پایبند می‌باشند. همچنین در خصوص التزام به نتایج و لوازم عرفی عقد باید گفت که عرف در لغت به معنی رسم و رسومات می‌باشد و در اصطلاح حقوقی عبارت است از قاعده‌ای که به‌تدریج و خودبه‌خود میان همه مردم یا گروهی از آنان به‌عنوان قاعده‌ای الزام‌آور مرسوم شده است. درباره قلمروی عرف در حقوق ایران می‌توان گفت که، در برخی موارد قانون‌گذار موضوعی را به‌طور صریح به عرف ارجاع داده است و در برخی موارد، به‌طور ضمنی عرف پذیرفته‌شده است. یکی از موارد رجوع صریح به عرف همین ماده ۲۲۰ ق. م در رابطه بااعتبار «عادات قراردادی» می‌باشد. در این ماده قید گردیده: (...متعاملین به کلیه نتایجی که به‌موجب عرف و عادت یا به‌موجب قانون از عقد حاصل می‌شود، ملزم می‌باشند). بدین توضیح که، غیر از آنچه که صریحاً در عقد به آن اشاره می‌شود، امور دیگری نیز در عقد موجود است که از نتایج عرفیه عقد می‌باشند و طرفین، نوعاً در ضمن عقد به آن تصریح نمی‌کنند، ولی الزام به انجام آن دارند. این امور را لوازم عرفی عقد یا قرارداد می‌خوانیم. البته طرفین می‌توانند حین انعقاد قرارداد، توافقی برخلاف عرف نمایند. لیکن هرگاه طرفین در متن عقد به چیزی برخلاف امور متعارف توافق نکنند، حاکی از آن است که عرف را پذیرفته‌اند. به همین جهت است که مقنن پس از تأسیس اصل اعتبار لوازم عرفی در ماده ۲۲۰ ق. م، کمی بعد در ماده ۲۲۵ ق. م می‌گوید: (متعارف بودن امری در عرف و عادت به‌طوری‌که عقد بدون تصریح هم منصرف به آن باشد، به‌منزله ذکر در عقد است). ماده ۲۲۰ق. م پس‌ازاینکه اعلام می‌کند طرفین عقد، به آنچه در عقد به آن تصریح‌شده است و نتایج عرفی قرارداد، ملتزم هستند، به لوازم و نتایج قانونی عقد اشاره می‌کند و طرفین را نسبت به آنچه به‌موجب قانون از عقد حاصل می‌شود، ملزم می‌داند(معماریان و همکاران، ۱۳۹٦).

پرواضح است که مقصود مقنن از کلمه قانون در این ماده همان قوانین تکمیلی و یا تفسیری هستند. چراکه قانون‌گذار آن را بعد از موردتوافق طرفین و عرف معرفی کرده است و خواهیم دید که این از ویژگی‌های قوانین تکمیلی می‌باشد.

۲- شرایط ابطال قراردادها

در نظام حقوقی ایران اصل بر صحت قراردادها است و بر همین اساس ماده ۱۰ قانون مدنی هر توافقی را که خلاف شرع و قانون نباشد را نافذ می‌داند، اما در برخی مواقع قراردادی به جهت فقدان یکی از شرایط اساسی برای صحت معاملات از ابتدای تشکیل آن بی‌اعتبار و فاقد وجاهت قانونی بوده و هیچ اثر حقوقی بر آن بار نمی‌شود.

- معامله‌ای صحیح است که شرایط مندرج در ماده ۱۹۰ قانون مدنی یعنی قصد طرفین و رضای آن‌ها، اهلیت طرفین، موضوع معین که مورد معامله باشد، مشروعیت جهت معامله را رعایت کرده باشد. در غیر این صورت این معامله باطل است. شرایط اساسی برای صحت معامله در ماده ۱۹۰ برای صحت هر معامله شرایط ذیل اساسی است.

۱) قصد طرفین و رضای آن‌ها.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

۲) اهلیت طرفین.

۳) موضوع معین که مورد معامله باشد.

٤) مشروعیت جهت معامله(نقوی و احمدی، ۱۳۹۸).

به‌طورکلی موارد بطلان یک قرارداد و معامله به شرح زیر است:

- فقدان قصد: بر اساس ماده ۱۹۱ قانون مدنی، عقد محقق می‌شود به‌قصد انشا، به‌شرط مقرون بودن به چیزی که دلالت بر قصد کند. " با استناد به ماده مذکور عدم وجود قصد در انجام معامله درهرصورت معامله را باطل می‌کند. مثلاً اگر فردی مست یا بی‌هوش باشد و اقدام به معامله کند آن معامله باطل است. زیرا فرد مست و بی‌هوش فاقد اراده است. همچنین طرفین معامله باید قصد واحدی داشته باشند، به‌طور مثال یکی از طرفین قصد اجاره ملکی را دارد و دیگری قصد خریدوفروش عقد قرارداد باطل است.
- فقدان اهلیت: بر اساس ماده ۲۱۰ قانون مدنی طرفین معامله باید اهلیت داشته باشند. اهلیت نیز دو نوع است تمتّع و استیفا. همچنین ماده ۲۱۱ قانون مدنی ذکرشده است: "برای اینکه متعاملین، اهل محسوب شوند، باید بالغ، عاقل و رشید باشند. "
- فقدان شرایط مربوط به موضوع معامله: با استناد به ماده ۲۱۵ قانون مدنی موضوع و مورد معامله باید مالیت داشته و متضمن منفعت عقلایی مشروع باشد. همچنین مطابق ماده ۲۱٦ قانون مدنی: "مورد معامله باید مبهم نباشد؛ مگر در موارد خاصه که علم اجمالی به آن کافی است.
- جهت نامشروع: ازجمله شرایط صحت معامله مشروع بودن انگیزه معامله است. به‌طور مثال نمی‌توان ملکی را به نیت تشکیل مرکز مکان فساد معامله یا اجاره کرد یا اجاره داد. همچنین در ماده ۲۱۷ قانون مدنی ذکرشده است که در معامله لازم نیست که به انگیزه آن اشاره شود، ولی اگر تصریح‌شده باشد باید مشروع باشد و الاّ باطل است. علاوه بر موارد فوق‌الذکر برخی معاملات باطل دیگر نیز در مواد ۳٤۸ و ۳۵۳ قانون مقررشده است(نیازی و یزدانیان، ۱۳۹٦).

مطابق ماده ۳٤۸ قانون مدنی "بیع چیزی که خریدوفروش آن قانوناً ممنوع است و یا چیزی که مالیت و یا منفعت عقلایی ندارد یا چیزی که بایع قدرت بر تسلیم آن ندارد باطل است مگر این‌که مشتری خود قادر بر تسلیم باشد. همچنین با استناد به ماده ۳۵۳ قانون مدنی هرگاه چیز معین به‌عنوان جنس خاصی فروخته شود و درواقع از آن جنس نباشد بیع باطل است و اگر بعضی از آن از غیر جنس باشد نسبت به آن بعض باطل است و نسبت به مابقی مشتری حق فسخ دارد(مدنی، ۱۳۸۳).

۳- مشروع بودن خواسته بر اساس مواد قانون

یکی از شرایط صحیح بودن دعوی ناشی از قراردادها در فقه، مشروع بودن حقی است که برای مطالبه آن اقامه دعوی شده است. زیرا دعوی عبارت است از طلب حقی علیه دیگری نزد قاضی است، منظور از حق در دعوی حقی است که شرع به آن اعتراف و آن را موردحمایت قرار داده باشد. فقها اسلامی گفته‌اند: «مصلحت جامعه در حفظ پنج چیز است: دین، نسل، نفس، مال و عقل و این با توجه به آنچه شرع مقرر نموده می‌باشد. در قانون مدنی نیز مشروعیت جهت معامله یکی از شرایط صحت معاملات است. ماده ۱۰ قانون مدنی نفوذ قراردادها را مشروط

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

به عدم مخالفت با قانون دانسته است. ماده ٦٥٤ قانون مدنی نیز دعاوی مربوط به قراردادها، تعهدات و معاملاتی را که نامشروع باشند، قابل استماع ندانسته است. هم‌چنین ماده ۹۷۵ قانون مدنی نیز اجرا گذاردن قراردادها و قوانین خارجی را مشروط به عدم مخالفت آن‌ها با اخلاق حسنه و نظم عمومی نموده است(صالحی ذهابی، ۱۳۹۳). می‌توان گفت مطابق شرع بودن حقوق در نظام حقوقی ایران، جزء نظم عمومی است. این شرط که یکی از شرایط قابل استماع بودن دعوی است در بند ۸ ماده ۸٤ به‌عنوان یکی از ایرادات آمده است: «. ..... مورد دعوی مشروع نباشد». بدیهی است اگر این بند در ماده ۸٤ نبود باز هم این شرط به‌عنوان یکی از شرایط صحیح بودن دعوی پذیرفته‌شده بود، زیرا قانون‌گذار از نفعی حمایت می‌کند که مشروع باشد و نفعی که مشروع نباشد ازنظر قانون‌گذار، نفع نیست تا بتوان برای حصول آن اقدام به اقامه دعوی نمود. البته شاید این سؤال مطرح شود که آیا مراد از مشروع بودن همان قانونی بودن است؟ پاسخ به این سؤال در کشور ما مثبت است زیرا در ایران همه قوانین باید مطابق شرع باشد، پس هر نفعی که موردحمایت قانون باشد، موردحمایت شرع نیز می‌باشد(نوری، ۱۳۹۷).

۷- جبران خسارت بر اثر مسئولیت قهری

جبران خسارت ناشی از مسئولیت خارج از قرارداد امروزه یکی از معضلات زندگی اجتماعی است. بسیاری از اوقاتِ رسیدگیِ دادگاه‌ها معطوف رسیدگی به دعاوی جبران این نوع از خسارات است. حقوق هرچند برای جبران خسارت و پیشگیری ابزارهایی را در اختیار دارد، این ابزارها هیچ‌گاه کامل نبوده‌اند. همواره زیان‌دیده مدعی جبران نشدن کامل خسارات وارده است. درحالی‌که عامل ورود زیان از گرانی بار جبران می‌نالد. «دعاوی مسئولیت مدنی به‌طور بالقوه چندین سال به درازا می‌کشد. اکثر سیستم‌های حقوقی اروپا برای رسیدگی سریع به دعاوی مسئولیت مدنی ابزار و انگیزه‌ای در اختیار ندارند. بعضی مواقع ماهیت خود دعوای مسئولیت مدنی باعث تأخیر در رسیدگی می‌شود. مثلاً در مواقعی که موضوع دعوا خسارت ناشی از مزد زیان‌دیده است، دعوا تا موقعی که زیان‌دیده به وضعیت ثابتی نرسد ادامه می‌یابد»(ون بوم، ۲۰۰٤). «ارعاب ناشی از لزوم جبران خسارت همواره کارساز نیست. مشکلاتی در این راه وجود دارد» (بادینی، ۱۳۸۳). مضافاً اینکه این ارعاب در اختیار عامل ورود زیان است. همهٔ این موارد نشانهٔ عدم مطلوبیت ارعاب در مقابله با خسارت است. حقوق بایستی راهی بهتر بیابد. این راه پیشگیری است. پیشگیری گزینه‌ای است که اگر درست نگریسته شود ابزاری مفید جهت تقلیل خسارات و آثار آن‌هاست. دکترین حقوقی این قاعده را شناسایی نکرده‌اند و علی‌رغم اینکه در باب مسئولیت مدنی آثار بی‌نظیری خلق‌شده، لکن هیچ‌کدام از این آثار به مسئلهٔ پیش‌گیری از مسئولیت خارج از قرارداد نپرداخته است. این خلأ دکترین شاید ناشی از خلأ قانون‌گذاری است که هر دو در هم تأثیر متقابل دارند. وجود قواعدی به‌منظور الزام اشخاص به رعایت مقرراتی که ناظر به حذف یا کاهش خسارت است، باعث می‌شود اشخاص در فرایند فعالیت‌هایی که مرتبط با محیط اطراف آن‌ها است و نتایج این فعالیت‌ها مستقیماً معطوف به آن‌ها یا دیگران است، تأمل بیشتری نمایند و اگر بدانند آن‌ها نیز به خاطر عدم رعایت تکالیف قانونی، علاوه بر اینکه ممکن است به لحاظ تقصیر ملزم به جبران خسارت شوند، در مواردی هم به خاطر عدم پیشگیری مسئولیت دارند در اجرای تکالیف خود دقّت می‌کنند. در مواقعی که خسارت ناشی از بنا، معلول سازنده نباشد و مالک هم مطلع بر عیب نیست و مواظبت لازم را داشته خسارت را چگونه باید جبران کرد؟ مطابق با مادهٔ ۳۳۳ قانون مدنی زیان‌دیده حق مراجعه به مالک و سازنده را

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

ندارد. ولی اگر سازنده مکلّف به رعایت ضوابطی جهت پیشگیری از خسارت باشد، رعایت آن‌ها مانع خسارت می‌شود و عدم رعایت آن‌ها باعث مسئولیّت. مطابق با قاعدهٔ پیشگیری در مواردی که اقدامات پیشگیرانه صورت نگرفته است می‌توان اشخاص را ملزم به آن‌ها نمود (اشخاصی که ممکن است در صورت بروز خسارت مسئول نباشند)(ایزانلو و اسدی، ۱۳۹۸). اگر کالایی تولیدشده یا ساختمانی ساخته‌شده که امکان وقوع حادثه و ایراد خسارت در آن هست، می‌توان سازنده را ملزم به اِعمال مقررات پیشگیری برای مرحله بعد از ساخت نمود. در مواردی که به علّت وجود اشیاء ممنوعه در محل تصادف، خسارات ناشی از تصادف بیشتر از فرضی است که این اشیاء وجود نداشته باشد، اگر به مقررات حاضر استناد شود مصدوم فقط می‌تواند به مباشر (در اینجا رانندهٔ مقصر) مراجعه نماید و هم او تنها مسئول جبران تمامی خسارات زیان‌دیده است. راننده‌ای که صرفاً عامل صدمه‌ای است که از برخورد عابر با وسیلهٔ نقلیهٔ او ایجادشده است و صدمات حاصل از برخورد با اشیاء ارتباطی با او ندارد. اگر مقررات پیشگیری حاکم باشد امکان مراجعه به خاطر تسبیب به شخصی که در گذاشتن اشیاء ممنوعه اقدامات پیشگیرانه را رعایت نکرده وجود دار(مهتاب پور و وجگانی، ۱٤۰۰).

۸- ضابطه‌ی تمییز مسئولیت قراردادی و خارج قراردادی

مسئولیت مدنی و انواع آن، موضوعی است که از دیرباز موردتوجه حقوقدان‌ها بوده و مباحث مختلفی پیرامون آن شکل‌گرفته است. باوجوداین، هنوز اختلاف‌نظرهایی در خصوص تعریف، مصادیق و وحدت یا تعدد مسئولیت خارج قراردادی نسبت به مسئولیت قراردادی وجود دارد. پیدایش چنین اختلاف‌هایی تا حد زیادی ریشه در عدم مطالعه‌ی دقیق و همه‌جانبه پیرامون ضابطه‌ی تشخیص و تفکیک این دو مسئولیت دارد. ضابطه‌ای که هم به اختلاف‌نظر در خصوص بعضی از مصادیق پایان دهد و هم در مورد مصادیق جدیدی که مطالعه‌ی زیادی پیرامون آن‌ها نشده است، تعیین تکلیف کند. هرچند بامطالعه‌ی تألیف‌های موجود می‌توان بعضی ملاک‌ها را استخراج کرد، ولی نقدهای وارد بر هرکدام از این ملاک‌ها و عدم‌جامعیت و مانعیت آن‌ها، دلیلی است که اهمیت هرچه بیشتر ارائه‌ی ضابطه‌ای مشخص را نمایان می‌سازد. بر همین اساس، می‌توان فاکتور اراده را مثلاً به‌عنوان ضابطه‌ی تعیین قلمرو مسئولیت خارج قراردادی و تمییز آن از قراردادی پیشنهاد نمود. برخلاف رویکرد عینی که معمولاً در خصوص اراده و قرارداد ناشی از آن وجود دارد، می‌توان به تبیین وجه ذهنی این مفاهیم به‌عنوان ضابطه پرداخت. از این منظر، اراده باید اصیل و حاصل ابتکار طرفین باشد. همچنین، فرضِ تعلقِ اراده به تعهداتی، ممکن است که در راستای هدف و کارکرد غایی قرارداد باشد(کریمی و صمدی، ۱۳۹۹).

لذا نتیجه‌ی در نظر گرفتن اراده با این اوصاف به‌عنوان ضابطه‌ی تعیین قلمرو ضمان قهری این است که گاه در غیاب عقد، اراده‌ی پیش‌گفته موجود و منشأ اثر است. همچنین، گاه به‌رغم وجود قرارداد، اراده‌ی ابرازشده از سوی طرفینْ واجد ویژگی‌های لازم نبوده و نمی‌تواند مبنایی برای مسئولیت قراردادی باشد. از طرف دیگر، بعضی تفاوت‌های موجود در خصوص میزان جبران خسارت قراردادی و خارج قراردادی مانند تخفیف یا تشدید آن، ریشه در این ضابطه دارد.(بابایی، ۱۳۹۹).

۹- اسباب ایجاد مسئولیت خارج از قرارداد در نظام مسئولیت مدنی

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

الزامات خارج از قرارداد که گاهی ضمان قهری نیز نامیده می‌شود، هنگامی ایجاد می‌گردد که شخصی به‌ناحق به دیگری ضرری وارد آورد و میان آن دو نیز قراردادی وجود نداشته باشد. در این فرض، واردکننده زیان، مکلف خواهد بود ضرر وارده را بدون آنکه از قبل توافق یا قراردادی میانشان وجود داشته باشد، جبران نماید. در این‌که مبنای حقوقی چنین تکلیفی چیست میان حقوقدانان اختلاف‌نظر وجود دارد؛ عده‌ای قائل به تقصیر فاعل فعل زیان‌بار، عده‌ای به نظریه خطر استناد جسته‌اند و عده‌ای نیز به تلفیقی از دو نظریه. با امعان نظر در قانون مدنی ما، به نظر می‌رسد قانون‌گذار پنج سبب را در الزامات خارج از قرارداد احصاء نموده است: دارا شدن غیرعادلانه (شبه عقد) که شامل ایفاء ناورا (گاهی گفته می‌شود پرداخت نابجا) و اداره مال غیر (اداره فضولی) می‌گردد، غصب، اتلاف و تسبیب. در این موارد، بدون آنکه قراردادی وجود داشته باشد و نیاز به اثبات ارکان مسئولیت قراردادی باشد، واردکننده زیان موظف است کلیه خسارات وارده را جبران و به‌نوعی وضع پیش‌آمده را به حالت سابق در آورد که البته اصولاً دادگاه‌ها به شکل پرداخت نقدی، حکم به جبران خسارت می‌دهند(حمید، ۱۴۰۰). لذا برحسب آنچه تبیین گردید، باید گفت که در مسئولیت خارج از قرارداد، به‌حکم شرع و قانون، هیچ ضرری نباید جبران نشده باقی بماند و هرگاه زیانی به غیر وارد آید، فاعل فعل زیان‌بار با احراز موضوع در دادگاه و بدون پذیرش هیچ ادعایی از جانب وی مانند سهو یا عدم تقصیر، وی باید خسارت وارده را جبران نماید.

۱۰- تعارضات ممکن‌الوقوع در مسئولیت خارج از قرارداد

گاهی در مسئولیت خارج از قرارداد، حمایت از حقوق افراد در حوزه‌های مختلف، در تعارض با حق فعالیت دیگران است (نجفی، ۱۳۹۹). این تعارض منافع سؤالاتی را ایجاد می‌کند: آیا پیشگیری باید باشد؟ چه لزومی به وجود پیشگیری است؟ خسارت وارد شود و سپس جبران کنیم. می‌بایست گفت که در مواقعی که ضرر وارده نسبت به منافعی که از فعالیت ایجاد می‌شود ناچیز است، پیشگیری باعث خسارت بیشتری به جامعه خواهد شد. به علاوه، پیشگیری زیاد، سبب احتیاط می‌شود و این مسئله راه ابتکار را می‌بندد و مانع توسعه می‌شود. از سوی دیگر هدف مسئولیت مدنی جبران خسارت است و پیشگیری باید در علوم دیگر مطالعه می‌شود. این تعارض‌ها در مرحلهٔ اجرا بیشتر قابل‌مشاهده است. افراد در فعالیت‌های اجتماعی از اصل آزادی فعالیت استفاده می‌کنند و در برخورد با اصل حمایت از حقوق اشخاص تعارض ایجادشده و در مرحلهٔ جبران خسارت در مواردی به علل مختلف اصل آزادی فعالیت مقدم بوده و خسارت وارده جبران نمی‌شود. به‌عنوان‌مثال در مواردی که شرط مسئولیت، تقصیر است، درصورتی‌که تقصیر عامل ورود زیان ثابت نشود زیان جبران نشده باقی می‌ماند (امینی و محمدی نژاد، ۱۳۹۱). گفتنی است که در حقوق ایران پیشگیری از مسئولیت خارج از قرارداد به‌عنوان قاعدهٔ مستقلّ شناسایی نشده است و باوجوداینکه یکی از نتایج جبران خسارت پیشگیریی است که از ارعاب ناشی از جبران خسارت حاصل می‌شود، به این نوع پیشگیری نیز توجّهی نشده است. قواعد موجود به جبران خسارت تکیه‌دارند. این روش در مواردی کارایی لازم را به‌منظور جبران خسارت نداشته و همواره باعث جبران کامل نمی‌شود[1]. به‌منظور پیشگیری از وقوع خسارت ناگزیر از کاربست قواعد حقوقی به‌منظور پیشگیری از ارتکاب اعمال منشأ خسارت هستیم تا از این طریق حمایت

[1] بعضی «مهمترین هدف مسئولیت مدنی در ارتباط با زیان دیده را جبران خسارت وی به‌صورت مبلغی پول دانسته و سایر راههای جبران مانند «دستور منع» را دارای نقش فرعی دانسته‌اند» (بادینی، ۱۳۸۳: ۶۳).

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

از حقوق افراد به‌صورت کامل‌تر تضمین بشود. این هدف با شناسایی قاعدهٔ پیشگیری از مسئولیت غیر قراردادی حاصل می‌شود. پیشگیری در حوزهٔ مسئولیت خارج از قرارداد در دو محور می‌تواند شناسایی شود: پیشگیری که از ارعاب ناشی از جبران خسارت حاصل می‌شود و پیشگیری به‌صورت مستقلّ. در این پژوهش پیشگیری از مسئولیت خارج از قرارداد به‌صورت مستقلّ موضوع مطالعه است(ایزانلو و اسدی، ۱۳۹۸).

نظریهٔ پیشگیری از مسئولیت خارج از قرارداد، به دنبال ایجاد هویت در مسئلهٔ پیشگیری از مسئولیت خارج از قرارداد است تا با جلب توجّه لازم به آن بتواند قاعده‌ای عملی ارائه نماید و درنهایت ابزاری باشد جهت منع افراد از ارتکاب یا ترک افعال منشأ خسارت. تئوریی که در حقوق ایران دارای مبانی و منابع قابل توجّهی است و با استناد به آن‌ها می‌توان اصول این نظریه را ترسیم نمود.

۱۱- فرایند اجرایی و عملیات حقوقی در معاملات ارزی ذیل مناطق آزاد

به اسناد ماده ۱۸ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری – صنعتی جمهوری اسلامی ایران و آیین‌نامه اجرایی عملیات پولی و بانکی قانون مذکور به‌ویژه ماده ۱۳ آن‌که طی نامه شماره ۲۲۳۲ مورخ ۱۳۷٦/٤/۹ مدیریت نظارت بر بانک‌ها به آن بانک ابلاغ‌شده، نحوه انجام معاملات و عملیات ارزی در بانک‌های واجد شرایط مناطق آزاد تجاری و صنعتی مشمول تبصره ۱۹ قانون برنامه اول توسعه به شرح زیر جهت اجرا ابلاغ می‌گردد. انجام فعالیت‌های ارزی مندرج در این بخشنامه صرفاً با ارزهای با منشاء خارجی و با رعایت آیین‌نامه اجرایی عملیات پولی و بانکی در مناطق آزاد تجاری-صنعتی و دستورالعمل‌های صادره توسط این بانک مجاز است. مرجع صدور دستورالعمل‌ها، بخشنامه‌ها، صدور مجوزها، نظارت بر فعالیت بانک‌ها در مناطق و پاسخگویی به ابهامات و استعلام‌ها، مدیریت نظارت و امور بانک‌های بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران می‌باشد(دنیای تجارت، ۱۳۹۹).

الف- تعریف بانک‌های واجد شرایط: منظور از بانک‌های واجد شرایط، شعب بانک‌های ایرانی در مناطق هستند که علاوه بر دریافت مجوز فعالیت عملیات ارزی، ازنظر پرسنل و ابزار نیز به تشخیص این بانک امکانات و توانایی کافی را داشته باشند.

ب- منابع: بانک‌های واجد شرایط برای فعالیت در مناطق مجاز به استفاده از منابع زیر هستند:

وجوه ارزی آن بانک که نزد شعب مذکور به هر شکل تودیع می‌شود.

حساب‌های ارزی اشخاص حقیقی و حقوقی نزد شعب مذکور. بانک‌های واجد شرایط در مناطق مجازند برای اشخاص حقیقی و حقوقی حساب‌های دیداری و مدت‌دار به یکی از ارزهای معتبر و قابل‌تبدیل به شرح لیست ضمیمه افتتاح نمایند. نرخ سودی که به سپرده‌های ارزی تعلق می‌گیرد، توسط بانک مرکزی تعیین و ابلاغ می‌گردد(فرینا، مرجع خبری مناطق آزاد ایران، ۱٤۰۱). گفتنی است که بانک‌های منطقه برای گشایش حساب، می‌توانند منحصراً حواله‌های ارزی یا وجوه همراه با اظهارنامه ارزی را بپذیرند.

- سپرده‌های پیش‌پرداخت اعتباری اسنادی.
- سپرده ضمانت‌نامه‌های ارزی.
- سود ناشی از عملیات و معاملات ارزی.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

دریافت تسهیلات از منابع خارجی. هزینه‌های دریافت تسهیلات کوتاه‌مدت مطابق عرف بازار برای اعتبارات مشابه ازنظر مبلغ و سررسید خواهد بود. هزینه‌های دریافت تسهیلات بلندمدت بایستی به تائید بانک مرکزی برسد.

ج- عملیات ارزی:

واردات کالا و خدمات:

گشایش اعتبار اسنادی. بانک‌های واجد شرایط منطقه می‌توانند به درخواست اشخاص حقیقی و یا حقوقی با رعایت کامل مقررات بین‌المللی نسبت به گشایش اعتبارات اسنادی اقدام نمایند. ارز موردنیاز در سررسید پرداخت از محل منابع بانک گشاینده اعتبار اسنادی تأمین می‌شود. لذا هنگام گشایش اعتبار، بانک بایستی تضمینات لازم را برای پوشش تعهداتی که ایجاد می‌کند از مشتری اخذ نماید. حداقل مدارک لازم برای گشایش اعتبار اسنادی به شرح زیر تعیین می‌شود:

- تکمیل فرم درخواست گشایش اعتبار که توسط بانک گشاینده اعتبار تهیه و در اختیار مشتری قرار می‌گیرد.
- پروفرم معتبر
- تکمیل فرم ثبت سفارش که ممهور به مهر و امضاء معرفی‌شده از طرف رئیس منطقه آزاد مربوط شده باشد. به همراه این فرم گواهی‌های لازم بهداشتی، بازرسی کالا و بیمه‌نامه حسب تشخیص مقامات منطقه آزاد اخذ می‌شود.
- بروات وصولی. بانک‌های واجد شرایط منطقه می‌توانند به درخواست مشتری نسبت به پذیره‌نویسی بروات ارزی پس از طی مراحل ثبت سفارش به شرح بند ج-۱ اقدام نمایند.

حواله‌های ارزی. بانک‌های واجد شرایط منطقه مجازند بنا به درخواست مشتری و از محل حساب‌های ارزی آنان و حداکثر تا سقف موجود حساب ارزی مشتری، ارز به خارج از منطقه حواله کنند. دریافت حواله‌های ارزی به‌حساب مشتریان و بانک بلامانع است.

اعطای اعتبارات ارزی. بانک‌های واجد شرایط می‌توانند نسبت به اعطای وام کوتاه‌مدت (با سررسید کمتر از یک سال) و بلندمدت برای اجرای طرح‌ها به مشتریان خود اقدام نمایند شرایط و هزینه‌های مربوط به این‌گونه وام‌ها بین بانک و مشتری موردتوافق قرار می‌گیرد. تبدیلات ارزی. بانک‌های واجد شرایط منطقه می‌توانند نسبت به خریدوفروش و تبدیل اسعار مختلف به نرخ‌هایی که از طرف آن بانک اعلام می‌شود اقدام نمایند. صدور ضمانت‌نامه‌های ارزی. بانک‌های واجد شرایط منطقه می‌توانند با شرایط توافقی با مشتری نسبت به صدور ضمانت‌نامه پیش‌پرداخت و حسن انجام کار اقدام نمایند.

د- سایر موارد:

کارمزد. کارمزد عملیات و معاملات بانکی توسط بانک واجد شرایط در منطقه تعیین و قبل از انجام معامله به اطلاع مشتری می‌رسد.

سقف مجاز تعهدات. تعهدات ارزی بانک‌های واجد شرایط منطقه هیچ‌گاه نباید بیش از دو برابر سپرده‌های تودیع‌شده نزد آن بانک باشد.

سپرده قانونی. بانک‌های واجد شرایط در منطقه مکلف‌اند همواره ۲۰٪ از سپرده‌های ارزی کوتاه‌مدت و ۱۵٪ از سپرده‌های ارزی بلندمدت ارزی موضوع‌بند ب فوق‌الذکر را در قالب فرم‌هایی که از طرف مدیریت نظارت و امور

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

بانک‌ها در اختیار آن بانک قرار خواهد گرفت و در پایان هرماه به‌حساب تعیین‌شده نزد بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تودیع نمایند(قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری – صنعتی جمهوری اسلامی ایران).

نتیجه‌گیری

شرط در مسئولیت‌های قراردادی جریان دارد و در مسئولیت‌های غیر قراردادی شرط صحیح نیست، چون مسئولیت غیر قراردادی ناشی از حکم قانون است و اراده افراد در آن تأثیری ندارد و نیز برخی از موضوعات مانند جان آدمی و سلامت انسان و یا حیثیت و حقوق اساسی افراد موضوع قرارداد عدم مسئولیت قرار نمی‌گیرد، هر نوع شرط معافیت در موضوعات یادشده باطل است.

بنابراین قرارداد شرط عدم مسئولیت در حوزه جان، سلامت و عرض و حیثیت انسان‌ها نافذ نیست. قلمرو شرط یادشده مسئولیت قراردادی در امور مالی است که ناشی از خطا و اشتباه باشد. مسئولیت‌های قهری و مسئولیت‌های ناشی از تقصیر، عمد، تقلب و تدلیس متعهد، قابل‌رفع نیست و شرط در این موارد نافذ نیست و مدیون نمی‌تواند به‌شرط تمسک نموده خود را از مسئولیت معاف سازد، بلکه زیان‌دیده می‌تواند با اثبات تقصیر، مدیون را تحت تعقیب قرار دهد. اما در ارتباط با شرایط نفوذ شرط گفتیم که شرط مزبور وقتی نافذ است که قرارداد با تراضی طرفین و رعایت عدالت و انصاف و با حسن نیت باشد.

اما در مورد آثار شرط عدم مسئولیت شرط یادشده آثاری دارد: یکی معافیت مدیون و دیگری انتقال بار اثبات دلیل از مدیون به طلبکار و زیان‌دیده است؛ یعنی زیان‌دیده که ادعای تقصیر دارد باید تقصیر را اثبات نماید. اثر شرط نسبت به ثالث این است که در برخی موارد ثالث می‌تواند به‌شرط استناد نماید، همچنین استناد به‌شرط در برابر ثالث نیز امکان دارد. شرط فاسد عقد را متزلزل می‌سازد و دیگر اینکه شرط فاسد هیچ اثری بر عقد ندارد و نظر سوم تفصیل بود که درصورتی‌که شرط فاسد سبب اختلال ارکان عقد شود، عقد باطل می‌شود. نظر برگزیده صحت عقد بود و شرط باطل نمی‌تواند عقد را متزلزل سازد، چون ارتباط شرط و عقد از قبیل قید و مقید نیست که با انتفاء قید مقید هم منتفی شود.

اما در خصوص قراردادهای منعقدشده در مناطق آزاد تجاری و اقتصادی که تعمیمی است در جهت مسئولیت خارج از عرف قراردادی افراد، نیز باید متذکر گردید که معمولاً در چنین مناطق و اماکنی که سرشار از قراردادهای متنوع و متعدد است، گاهاً معاملات و قراردادهایی بین طرفین جاری می‌گردد که ممکن است ازنظر قانون‌گذار موسع و قابل استماع نیز نباشد. یا حتی اینکه معاملات به‌صورت ارزی صورت بگیرد و هم‌زمان با التهابات بازار داخل و نوسان‌های پیش رو، یکی از طرفین معامله، در آستانه خسران و ضرر هنگفت قرار گیرد و یا معاملات با بیع شناور ارزی و چندوجهی متغیر و نامشخص و یا انجام تهاترهای خارج از عرف بازار و موارد پیش‌بینی‌شده در قانون و دیگر مواردی از این قبیل که لزوماً در مادتین قانونی به‌صورت عینی از آن نقل نگردیده ولی به‌صورت مصداقی در خصوص آن موباتی موجود هست. بر همین اساس می‌بایست گفت که اساس کلی قواعد در معاملات و قراردادها را می‌توان به‌قاعده لا ضرر تعمیم داد. لذا در قراردادها و معاملاتی که در مناطق آزاد تجاری نیز موجود است می‌بایست مسئله جبران خسارت، مسئولیت قرارداد و همچنین ضمان قهری آن القا گردد تا به هر جهت چنین قراردادهایی دارای یک وجهه حمایتی قانونی قرار باشند.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

منابع

امامی، سید حسن،(۱۳۸٤)، حقوق مدنی، تهران، انتشارات اسلامیه، چ بیست وپنجم.

انوری، حسن،(۱۳۸۱)، فرهنگ بزرگ سخن، ج۱، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۱، چاپ اول.

ایزانلو ، محسن و اسدی ، زهرا (۱۳۹۸)، مطالعه تطبیقی کارکردهای دوگانه اصل احتیاط در مسئولیت مدنی، ۱۰(۲)، ٤۲۸-٤۰۷

بابایی ایرج،(۱۳۹۹)، مفهوم مسئولیت مدنی. دانشنامه‌های حقوقی .[Internet]؛۳(٦):۱۱-۲۹. Available from: https://sid.ir/paper/382550/fa

بادینی، حسن (۱۳۸۳). هدف مسئولیت مدنی. مجله داشکدهٔ حقوق و علوم سیاسی، ٦٦(۰)، ۵۵-۱۱۳.

بندر ریگی، محمد، (۱۳۷۵)، فرهنگ جدید عربی فارسی ترجمه منجد الطلاب، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ هفتم.

بهرامی احمدی، حمید،(۱۳۸٦)، کلیات عقود و قراردادها، تهران، نشر میزان، چاپ دوم.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۸۲)، مبسوط درترمینولوژی حقوق، تهران، گنج دانش، چ سیزدهم.

حمید، کامل و حمید، عبدالسلام،(۱٤۰۰)،اسباب ایجاد مسئولیت خارج از قرارداد در نظام مسئولیت مدنی،نهمین کنفرانس بین‌المللی مطالعات حقوقی و قضایی،https://civilica.com/doc/1439384

حیاتی، علی عباس (۱۳۹۳). مفهوم «اصل احتیاط» و جایگاه آن در مسئولیت مدنی. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۱۵(۲ (پیاپی ٤۰))، ۱۸۵-۲۰٦.

دنیای تجارت، ۱۳۹۹، مجله تخصصی اقتصادی بازرگانی ایران. شماره ۱۱۲ سال هجدهم.

دهخدا، علی‌اکبر،(۱۳۸٦)، فرهنگ دهخدا، ذیل کلمه مسئولیت، تهران، نشر امیرکبیر.

دیلمی، احمد (۱٤۰۱). قاعده احتیاط و رویکرد احتیاط‌آمیز در مسئولیت مدنی. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۹(٤)، ۱۵۱-۱۷۸

ژوردن، پاتریس،(۱۳۸۵)، اصول مسئولیت مدنی، ترجمه مجید ادیب، تهران، نشرمیزان، چاپ دوم.

سعیدی, نوشین, مصطفوی. (۱٤۰۲). تعیین مثلی و قیمی بودن اموال در تعهدات ناشی از قرارداد و خارج از قرارداد. حقوق و مطالعات نوین, ۱۲(٤), ۱-٤۳.

صالحی ذهابی, جمال. (۱۳۹۳). مسئولیت مدنی و قانون حاکم بر آن در تعارض قوانین. پژوهشنامه بیمه, ٦۷(۱۷), ۱۰۱-۱۳۰.

صفایی، سید حسین،(۱۳۸٤)، قواعد عمومی قراردادها، ج۲، تهران، نشر میزان، چاپ سوم.

فرینا، مرجع خبری مناطق آزاد ایران، ۱٤۰۱

قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری - صنعتی جمهوری اسلامی ایران).

قرآن کریم

کاتوزیان، امیر ناصر،(۱۳۸٤)، مقدمه علم حقوق، تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ چهل و سوم.

کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۳)، حقوق مدنی، تهران، شرکت سهامی‌انتشار، چ چهارم.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

کریمی، عباس، و صمدی، افروز. (۱۳۹۹). مطالعه‌ی تطبیقی ضابطه‌ی تمییز مسئولیت قراردادی و خارج قراردادی و اثر آن بر تشدید یا تخفیف خسارت در حقوق ایران و فرانسه. مطالعات حقوق تطبیقی، ۱۱(۱)، ۲۹۱-۳۱۰. SID. https://sid.ir/paper/246295/fa

لزگی، محسن، صابری، حسین و جلالی، محسن (۱٤۰۰). بررسی مسئولیت اخلاقی و تکالیف دولت در قبال مسئولیت‌های خارج از اراده. پژوهش‌های اخلاقی، ٤(۸)، ۱۹۷-۲۲۲.

مدنی، سیدجلال‌الدین،(۱۳۸۳)، حقوق مدنی، ج۲، تهران، انتشارات پایدار، چاپ اول.

معماریان, حسینی سیرت, سید ابوالفضل, میر داداشی. (۱۳۹٦). مسئولیت مدنی ناشی از فسخ و شرط فاسخ در قراردادها. مطالعات فقهی و فلسفی, ۸(۳۱), ۷-۲۳.

مهتاب پور, محمدکاظم, وجگانی. (۱٤۰۰). تسهیل در اثبات مسئولیت مدنی قراردادی و خارج از قرارداد ارائه‌دهندگان خدمات حرفه‌ای صرف در حقوق ایران با مطالعهٔ تطبیقی حقوق فرانسه و کامن‌لا. حقوق فناوری‌های نوین, ۲(۳), ۵۹-۷۷.

نجفی، حامد (۱۳۹۹). نقش تقصیر در مسئولیت مدنی. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۲۱(۲ (۵۲ پیاپی))، ۵٦۱-۵۸٦.

نقوی, طالب احمدی, حبیب. (۱۳۹۸). مسئولیت مدنی ناشی از اعتماد در فرض بطلان قرارداد. دو فصلنامه علمی دانش حقوق مدنی, ۸(۲), ۱٤۱-۱۵۵.

نوری, بزرگمهر, دود. (۱۳۹۷). جایگاه عرف در مسئولیت مدنی. مطالعات حقوق, ۲۰(۳), ۱٤۷-۱۷٤.

نیازی, عباس, یزدانیان, جلالی, محمود. (۱۳۹٦). بررسی تطبیقی قانون حاکم بر مسئولیت مدنی باوجود عنصر خارجی در حقوق ایران. دو فصلنامه علمی دانش حقوق مدنی, ٦(۲), ۷۷-۸۹.

Babaei, M. A., & Najibian, A. (2011). Challenges for Situational Prevention from Crime. The Judiciarys Law Journal, 75(75), 147-172. (In Persian).

Deylami, A. (2023). Principle of Precaution, and the Precautionary Approach in Civil Liability. Comparative Studies on Islamic and Western Law, 9(4), 151-178. (In Persian).

Hayati, A. A. (2015). Concept of the "Precautionary Principle" And Its Place in Civil Responsibility. Islamic Law Research Journal, 15(2 (40)), 185-206. (In Persian).

Lotfi, A. (2023). The Principle of the incumbency of Preventing Contingent Damage. The Quarterly Journal of Judicial Law Views, 17(59), 205-234. (In Persian).

Najafi, H. (2021). Role of Fault in Civil Liability. Islamic Law Research Journal, 21(2 (52)), 561-586. (In Persian).

Saeedi motlagh, M. H., & barati, N. (2021). The impact of quality indicators of residential environment perception on ongoing social interaction in Bagh-Shater neighborhood of Tehran. Motaleate Shahri, 10(38), 63-76. (In Persian).

Van Boom, W. H. (2005). Compensating and preventing damage: is there any future left for tort law?. Available at SSRN: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.942710

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]

مجله مطالعات حقوق

شماره ۵۴،
دوره ۱۴،
سال پنجم،
پاییز ۱۴۰۳،
صص ۱-۱۷

The Scope of Responsibility in Contracts outside the Legal Norm (Case study: Foreign Exchange Transactions and Special Goods in Free Zones)

Mahshid Pishyar[1]

Abstract

Civil responsibility is one of the important issues affecting the society, and its branches, examples and types are added every day. Basically, an important part of people's lives in society is the category of contracts that have been concluded. Because with the support of these contracts and contracts, everyone's social and economic life finds an operational and executive meaning and it organizes and makes possible the work process and economic affairs of the people. For this reason, a person is always looking for it so that he can adhere to the promise made between him and the other person. For this purpose, in this research, the area of responsibility in contracts outside the legal norm was placed as the focus of the research. It should be mentioned that this research has been investigated in an analytical-descriptive way in the field of income writing and the category of civil responsibility of non-customary contracts. The results show that contracts in the form of different contracts will bring legal requirements that form the basis of commercial and civil norms and will move the rudder of life like a strong engine. Therefore, non-contractual or extra-contractual requirements are created for people by committing a crime, which is called criminal responsibility, or without a crime, a person is recognized as responsible to another person and is assigned a duty, which is called responsibility. They say Madani.

Keywords: Law, Contract, Civil Contract, Commercial Contract, Contracts.

[1] Master's Student of International Law, Payam Noor Branch, Mahdasht City (corresponding author)

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-07]